

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ТҮРКІТАНУ КАФЕДРАСЫ

«Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарының жинағы

25.05.2023 ж.

Proceedings of the international scientific and practical conference “Research problems of the Turkic runic monuments”

25.05.2023

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Проблемы исследования тюркских рунических памятников»

25.05.2023 г.

Астана, 2023

ӘОЖ (УДК) 930

КБЖ (ББК) 63.2

Т 90

Редакция алқасы:

Төраға – Е.Б. Сыдықов, «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
КеАҚ Басқарма төрағасы-ректор

Жауапты редактор – Н.Г. Шаймердинова, филология ғылымдарының докторы,
профессор, Түркітану кафедрасы, Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Ғылыми редактор – Ж.Қ. Айдарбекова, PhD, Түркітану кафедрасы доценті м.а.,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

Техникалық редактор – Н. Милованова, Түркітану мамандығының докторанты,
Л.Н.Гумилев ат.ЕҰУ

**Т 90 «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференциясының материалдары (25 мамыр 2023 жыл).** – Астана: Л.Н.
Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 376 б.

ISBN 978-601-337-878-7

Жинаққа «Түркі руна ескерткіштерін зерттеу мәселелері» халықаралық ғылыми-
практикалық конференцияның материалдары енгізілген. Конференцияға Ресей Федерациясы,
Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан және Қазақстан ғалымдары қатысты.

Жинақта ежелгі және қазіргі түркі халықтарының мәдени және жазба ескерткіштерінің
зерттелуі, түркі жазба ескерткіштерінің тілі және диалектілері, түркі халықтарының мәдениеті
мен тарихы, жалпы түркітанудың өзекті мәселелері қамтылған.

ISBN 978-601-337-878-7

ӘОЖ (УДК) 930
КБЖ (ББК) 63.2

©Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2023

КИРИЛЛ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН ҚАЗАҚША-ОРЫСША СӨЗДІКТЕ (1897 ж.) КЕЗДЕСЕТІН КӨП МАҒЫНАЛЫ ЛЕКСЕМАЛАР

Кадирова М.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

mali_ks@mail.ru

Аннотация. Мақалада түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының XIX-XX ғасырлар шегінде кирилл графикасына көшуі сөз болады. Аталған кезеңдегі кирилл графикасымен жазылған қазақ жазба мұралары бүгінгі күнге дейін жеткілікті зерттелмеген, сол себепті кирилл графикасымен жазылған түркі жазба мұраларының тілін зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Кирилл әліпбиімен жазылған еңбектер ішінде екітілді сөздіктер ерекше орын алады. Мақала осындай сөздіктердің бірі – 1897 жылы Орынборда жарық көрген «Киргизско-русский словарь» мұрасына арналған.

Кілт сөздер: жазба мұралар, кирилл графикасы, сөздік, көпмағыналық, семантика.

Abstract. The article will focus on the transition of the Turkic peoples, including the Kazakh people, to Cyrillic graphics in the XIX-XX centuries. The Kazakh heritage of this period, written in Cyrillic graphics, has not been sufficiently studied to date. Therefore, the study of the language of Turkic written heritage, written in Cyrillic graphics, is an urgent problem.

Among the works written in the Cyrillic alphabet, bilingual dictionaries occupy a special place. The article is devoted to the legacy of one such dictionary – the «Kirgizsko-Russian dictionary», published in Orenburg in 1897.

Keywords: written legacies, Cyrillic graphic, dictionary, polysemy of words, semantics.

IX-X ғасырларда ислам дінінің таралуына байанысты, түркі халықтары ұзақ ғасырлар бойы XX ғасырдың басына дейін араб графикасына негізделген жазуды қолданды. Саяси өзгерістерге және мұқтаждыққа байланысты, түркі графикалық жүйесінің қарқынды өзгеріске ұшырады [1: 172].

Осы тұста араб графикасын реформалау мәселесі туындап, А.Байтұрсынұлы, Н. Төреқұлов, Ы. Алтынсарин секілді қазақ зиялылары өз халқын сауаттандыру мақсатында еңбек етті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының сауат ашу мен ағарту ісіне ұмтылуының алғаш кезеңі еді. Осы кезеңде кирилл графикасымен жазылған көптеген оқулықтар, әліпбилер, хрестоматиялар, екітілді сөздіктер пайда болды. Бұл басылымдардың ішінде екітілді сөздіктер маңызды орын алады. Мұндай сөздіктердің бірқатары түсіндірмелік сипатта ұсынылған.

Әсіресе Н.И.Ильминский, В.В.Радлов, Л.З.Будаговтардың сөздіктерінде қазақша сөздердің түсіндірмесі не лингвистикалық, не этномәдени сипатта берілген.

Мақалада кирилл графикасымен жазылған осындай сөздіктердің біріне, «Киргизско-русский словарь»¹, сөздігіне тоқталғмыз келеді. Сөздік 1897 жылы Орынборда Типо-литография Б.А.Бреслин баспаханасында басылып шыққан.

Сөздіктің авторы көрсетілмеген, алайда сөздіктің жасалуына Н.Ильминский жазған «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» Қазан, 1861 еңбегі негіз болған. Сөздік «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» еңбегіне қарағанда мүлдем басқа тәртіпте, яғни сол кездегі орыс алфавитінің тәртібінде құрастырылған. Бірақ бұл басылым Н.Ильминский қайтыс болғаннан кейін жарық көрді.

Сөздіктің алғашқы бетінде оны толықтырып, өңдеген қырғыз мұғалімдері (әрине, «қырғыз» деп отырғаны қазақ): Бахтыгереев, Балғымбаев, Бейсенов, Сарыбатыров, Джумалиев туралы жазылған [2].

Бұл сөздік – белгілі бір тарихи дәуірдегі түркі тілдері білімінің және ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басындағы лексикография дамуының айқын көрсеткіші. Сөздік, бір жағынан, тілдік ұғымдар мен мағыналарды ашса, екінші жағынан, қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрін сипаттайды [3:77].

Сөздіктегі берілген лексемалардың негізгі бөлігін көпмағыналы сөздер құрайды. Сөздің көп мағыналылығы тілдік таңбаның семантикасымен байланысты, атап айтқанда, тілдік таңбаның асимметриясы, яғни бір таңбалаушыға бірнеше таңбаланушы сәйкес келетін және керісінше болатын жағдайлар қарастырылады. Бір сөзде оның бірнеше мағына нұсқасының болуы – полисемия құбылысы осылай туындайды.

«Көпмағыналық» ұғымына тоқталар болсақ, әр ғалым бұл ұғымды өзінше түсіндіреді. Л.А.Новиков полисемия (көп мағыналы) деп сөздің бір уақытта бірнеше мағынаға (семаға) ие болуы, яғни заттардың, іс-әрекеттердің, үдерістердің, нысандар мен қатынастардың түрлі кластарының ерекшелік қасиеті деп түсіндіреді [4: 189]. Ал, К.Аханов өзінің «Тіл білімінің негіздері» оқулығында көпмағыналық терминін полисемия терминінің синонимі ретінде қарастырып: «әр түрлі мағынасы бар сөз полисемантизмді (көпмағыналы) сөз деп аталады»– деген анықтама береді [5: 96].

Тілдің даму барысында көпмағыналы сөздің мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс үзіліп, олардағы ортақ реңк жоғалса, екі формалары ұқсас, мағыналары әртүрлі сөздер – «омонимдер» пайда болады. Яғни, дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздер *омонимдер* деп аталады. Омоним – грек тілінің *homos*-бірдей, *онума*-есім деген сөздерінен жасалған термин [6: 675].

Лексемалардың көпмағыналылығы тарихи семантиканың, тілдің өзінің және қоғамның тарихи дамуына байланысты өрбитіні белгілі. Сол себепті мақалада сөздіктегі кейбір көпмағыналы сөздерді қарастыра отырып, мұндағы лексемалардың мағыналық түрленулері және олардың қазіргі қазақ тілінің лексемаларымен сабақтастығы туралы сөз етеміз.

1. Ескерту: болашақта ыңғайлы болу үшін «Киргизско-русский словарь» сөздігі. – Оренбургъ. Типо-литография Б.А.Бреслина, 1897 «сөздік» ретінде белгіленеді.

Аталған сөздіктегі және заманауи сөздіктердегі сөз мағыналарын салыстыруда байқағанмыз: сөздің бұрынғы мағынасының үстіне тағы бірнеше қосымша мағыналар қосылып, олар көпмағыналы, ауыспалы мағыналы, омонимдер және т.б. болып түрленген. Аталмыш сөздіктен бірнеше мысал қарастырайық:

Алка – *серьга: мен ргайга салганда тусума кыздар толду кос алкалы когда я пгль мотивомъ «ргай», то вокругъ меня толпились дъвушки съ двойными серьгами; Алка люди расположившіеся кругомъ* [2: 14]. Сөздікте алқа сөзі қыздар құлағына тағатын сырға және айналада орналасқан адамдар деген екі мағынасы берілген.

«Алка – арабтың «хэлқа», яғни дөңгелек деген сөзі, одан барып «адамдар тобы» деген ауыспалы мағынада қолданылған». Қазақ тіліндегі алқа құру, алқалау және алқа-қотан сөздері осы мағынадағы алқа сөзімен сабақтас. Қазақ арасында ақылдасу, кеңесу үшін алқа-қотан отыру, яғни айнала дөңгелек құрып отыру дәстүрі болған. Уақыт өте келе діни рәсімдерге қатысты алқа құру дәстүрі жойылғанымен, «айнала отырып, дөңгелек құрып» немесе «бір затты айнала қоршау» деген мәнде алқалау етістігі қолданылатын болған. Бұдан барып алқалау сөзі «бас қосу, топ болып отырып ақылдасу үшін жиналу, кеңесу» деген ауыспалы мағынаға ие болғаны байқалады [7: 39]. Ал қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасы кеңейтіліп ұсынылған: **Алқа I** Бір я көпжылдық шөптесін немесе шала бұта өсімдіктер туысының жалпы атауы. **Алқа II** Қыз-келіншектердің мойнына сәндік үшін тағатын әшекей. **Алқа III** Әкімшілік, мәжілістік ұйымды, мекемені басқаруға ресми бекітілген адамдар тобы. **Алқа IV** Алғыс айту, бата беру, разы болу [8: 41]. Сөздікте берілген екінші (II) мағына «айналада орналасқан адамдар тобы» заманауи сөздіктегі (III) көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық вариантына жуық келеді. Сөздікте алқа лексемасы сырға бұйымы ретінде беріледі. Башқұрт және татар тілінде алқа – сырға. В.В.Радлов бұл сөзді сырға, моншақ деп түсіндіреді [9: 33-34]. Ал, қазіргі қазақ тілінде алқа (II) мойынға тағатын әшекей ретінде белгілі. Берілген сөздің қалған екі мағынасы (I, IV) сөздікте көрсетілмеген.

Айыр – *отдѣлить, разлучить, лишиться, лишить чего; развестись съ женой, разстаться съ кѣмъ или чемъ либо; раздѣльный, развилистый вилы, двугорбый верблюдъ (айыр түйө); разорвать, кийимди айырма не рви одежды; различать: сенин атыгнын кайсысы екенин айыралмай турмун не могу различить, которая твоя лошадь* [2: 10].

Сөздіктегі айыр лексемасына ортақ мағына – белгілі бір заттың бөлінуі, екіге не одан көп бөлікке ажырау болып табылады. Мұнда берілген сөздердің әрқайсысында етістіктер бір-бірімен семантикалық байланысқан: 1) бір нәрсені ажырату, бөлу, бір заттан айырылып қалу, айыру; 2) ажырасу, айырылу; 3) айырып алу, тану (жылқыны танып айыру) және сын есім мағынасында қос тармақты (жол), қос өркешті (түйе), ашалы айыр мағыналарында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөз мынадай мағыналарға ие: **Айыр I** Шөп, сабан жинауға арналған құрал. *Айыр*, ең әуелі, ашалана біткен ағаштан жасалып, кейін темір айырға ауысқан, сол себепті кейде «айырағаш» деп аталады. Айырдың ұшымен шаншылып түскен баулар екпінімен комбайнның өңешіне барып жоғалып жатты (С.Ерубәев, Шығ.); **Айыр II** зат. түйешар. Таза қанды айырдан немесе айыр мен қоспақтың арасынан туған қос өркешті түйе тұқымы. Айырдан туған жампоз бар, Нарға жүгін салғысыз. Аруанадан туған мая бар, Асылын айуан десең нанғысыз (Махамбет, Шығ.); **III Айыр** зат. өсімдік. Шаянот тұқымдасына жататын тамыр сабағынан эфир майы алынатын көпжылдық шөптесін өсімдік; иіртамыр. Айырдың тамыр сабағында эфир майы алколоид, аскорбин қышқылы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Халық медицинасында айырдың тамыр сабағын ас қорыту және асқазан ауруларын емдеу үшін қолданады (ҚҮЭ). **Айыр IV** сын. Қос тармақты, екі ашалы, екіге жарылған. Жайлауға шыққанда ат байлайтын *айыр* бұтақты ашаларын ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды (С.Мұқанов, Есею жыл.) [10: 193].; **Айыр V** 1. Бүтін нәрсені екіге бөлу, жару. Тұңғатар өте қарулы да күшті жігіт еді. Арамен кесілген шөркені балтамен шауып қалғанда екі *айырды* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.) [10: 194]. 2. Киімді, қағазды қалаған жерінен ұстап жырту. 3. Түрлі тәсілдер арқылы бір заттың бойынан басқадай бір затты бөліп, шығару, алу. 4. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы. 5. Бөліп жіберу, ажырату. 6. Құр қалдыру, бермей қою. 7. Ара түсіп алып қалу, құтқару. 8. Танып білу, анықтау, айқындау. 9. Күн көріп үнем қылу [8:28]. Берілген көпмағыналы сөз қазіргі таңда үшінші (III) зат. көпжылдық шөптесін өсімдік мағынасынмен толыққан. Сөздікте көрсетілген өзге мағыналар қазіргі сөздіктегі мағыналарына сәйкес келетінін байқаймыз. Сөз сөздіктегі алғашқы мағынасын сақтай отырып, қазіргі қазақ тілінде мағынасы жағынан кеңейіп, жаңа ұғымға ие болғанын байқаймыз.

Арыс – *оглобля, арыстай жатты легъ растянувшись какъ оглобля (умерший); отдѣленіе рода и вообще всякое подраздѣленіе племень, сегиз арыс батак отдѣленіе (байбактинского рода) Батакъ, состоящее изъ восьми подьотдѣлений* [2:19]. Арыс сөзі сөздікте – арбаның жетегі; ру, тайпа бірлестігі мағынасында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл сөз бірнеше мағынада ұсынылған. **Арыс I** зат. Арба-шананың көлік жегетін қос жетегі, тәртесі. **Арыс II** зат. Ер адам, азамат. Ол алыстағы арысының әрбір сапарын көз алдынан өткізіп, көңілімен шолып отырды (С.Байжанов, Сыр). **Арыс III** зат. көне. 1. Рулық жүйеде бір тайпаны құрайтын аталар. Бас қосылса арысқа, Кім шабады намысқа (Абай, Тол. жин.). **Арыс IV** бот. Қарабидай. Мысалы, біздің «Рассвет» колхозында төрт жүз гектардай ғана егістік жер бар. Оның өзі де арыс, арпа, зығыр егіліп, бөлшектеліп тасталған (Х.Рахимов, Қарлығаш.) [10: 690-691]. **Арыс V** зат. 1. Үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең ағаш; бел ағаш. *Арыс* – қораның, там үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең мықты ағаш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері) [10: 691]. 2. Соғым етін

сүрлейтін шошала үйлерге көлденең қойылатын сырғауыл, мықты жіңішке бөрене.

Байқағанымыздай, қазіргі қазақ тілі сөздігінде *арыс* сөзі семантикалық жағынан көпмағыналы және аталмыш лексемада біршама мағыналық трансформациялар орын алған. Сонымен қатар, қазіргі сөздіктерде бұл лексеманың ауыспалы «қадірменді ер азамат» мағынасы көрініс тапқан.

Кат замерзнуть; сдѣлаться твердымъ; ихсохнуть; засыхать, загрузѣть; смѣшать, примѣшать; подбавить; окрѣпнуть; письмо; нужда. Ана аулда туз кат екен въ томъ аулѣ большая нужда въ соли. Аяк катты ноги замерзли. Кабыргасы катпаган ребры еще не окрѣпли (у ребенка; кауырсыны катпаган летательная перья еще не окрѣпли [2: 109].

«Кат» сөзінің берілген мағыналары бір семантикалық өрісте жатып, мағыналық байланыста семантикалық парадигма құрап тұр. Қабат, қатпар мағынасындағы «*қат*» өзге қимыл мағыналарына негіз болып тұр. Әдетте, қабат, қатпарлар жуан, қалың болатыны белгілі. Қабаттың жуандық мағынасы II Қат – мұзға айналу, тоңу мағыналарына ауысады. Қатып, тоңған зат мұзға айналады, сұйықтық күйден арылады, бұл III қат – кеберсу, құрғаумен уәжделіп, мағыналық байланысқа түседі. Ал, IV қат – сұйық тағамға сүт, айран, май қосып араластыру мағынасы қабаттау, қосу мағынасымен, сол сияқты бір заттың үстіне бір затты қосып қату мағынасымен сәйкес келеді. Жалпы алғанда қазіргі қазақ тіліндегі «қат» сөзіне тән ортақ мағына – «қатарластыру, қабаттау, қосу» болып шығады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде мынадай мысалмен беріледі: Кебірсу, кебу, құрғап қалу. Өзірге көргенім: аласа төбелердің әр жерінде жауыр аттың арқасына *қатқан* ірің секілді сала-сала болып жатқан қордалар (Ә.Әбішев, Замана.) [6: 443]. Тілдің бүгінгі көрінісіндегі «қат» сөзі мен сөздік тіліндегі «қат» тұлғасында айырмашылық онша байқалмайды.

Қазіргі сөздік жазбаларынан көріп отырғанымыздай, сөздердің көпмағыналығы мен омонимиясы қазіргі қазақ тілінде де орын алады. Дегенмен қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің семантикасы едәуір кеңейіп, көпмағыналықтың біршама лексика-семантикалық варианттары мен лексеманың ауыспалы және омонимдік мағыналары пайда болған.

Сөздікте сонымен қатар, мағынасы ескірген немесе қазіргі қолданыста жоқ сөздер де кездеседі. Бұл, әрине, табиғи жағдай, өйткені аталмыш сөздік лексикасы XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тілінде сөйлеушілерге тән лексемаларды белгілейді [3: 77].

Сөз етілген 1897 жылы Орынборда жарық көрген «Киргизско-русский словарь» XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тілінің лексикалық құрылымының сол уақыттағы ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу нысанына алынып отырған сөздіктегі көпмағыналы сөздер мен қазіргі қазақ тіліндегі сөздіктердің салыстырмалы талдауы сөздердің кейбір лексика-семантикалық варианттары сәйкес келетіндігін, яғни сөз мағыналарының сабақтастығы орын алатынын көрсетті. Талдау барысында қазіргі қазақ тілінде көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық варианттары, мағыналық реңктері кеңірек екенін байқадық. Ал сөздіктегі кейбір лексемалар қазіргі таңда

белсенді қолданыстан шығып, ескіріп қалуы да қазақ тілінің сөздік қорының тарихи дамуының көрсеткіші болып табылады.

Әдебиет

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: оқулық. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
2. Киргизско-русский словарь: / Сост. по материалам Н.И. Ильминского и др. – Оренбург: Типо-литография Б.А. Бреслина, 1897. – 244с.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9–том. / құраст.: Ыбырайым Ә., Жаңабекова А., Рысбергенова Қ. және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1–том. / құраст.: Жанұзақов Т., Омарбеков С, Жүнісбек Ә. және т.б. – Алматы: «Арыс», 2006. – 752б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: /жалпы ред. басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
6. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков./ответственный редактор Юлдашев А.А. – Москва: издательство «Наука», 1984. – 226с.
7. Новиков, Л.А. Семантика русского языка: Учеб. пособие. – Москва: Высшая школа, 1982. – 272 с.
8. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, Рауан, 1991. – 216 б.
9. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 412б.
10. Шаймердинова Н.Г. «Киргизско-русский словарь» (1897): культурные и языковые экспликации: // *Turkic Studies Journal*. – 2019. – №1. – С.73–88.
11. Шаймердинова Н.Г., Болдрикова А. Многозначность лексем в кириллическом «киргизо-русском словаре» (1897 г.) и в современном литературном казахском языке: // Педагогическое образование на Алтае. – 2018. – № 2. – С. 171–176.
12. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, «Ғылым» баспасы, 1966. – 240 б.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТЫВАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТІЛІ

М. Қадылбекұлы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы
[*marshadylbek@gmail.com*](mailto:marshadylbek@gmail.com)

Аннотация. Мақалада Қытайдағы тывалар туралы нақты Қытай тарихи деректеріне негізделіп Тыва тілінің қытайдағы зерттелуіне тоқталдық. Қытайдағы Алтай өңірін мекендеген Тывалардың тілдік ерекшелігін саралай